

Eindverslag orgelproject
Gasthuiskapel te Zaltbommel

Utrecht, oktober 2014
© Peter van Dijk

Inleiding

De Gasthuiskapel te Zaltbommel dateert van origine uit de 14e eeuw. Voorzover bekend is er tot 2014 nooit een 'vast' orgel aanwezig geweest. Na een integrale restauratie in 2004/2005 wordt de kapel beheerd door de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel en heeft ze een multifunctionele bestemming gekregen. Daarbij ligt een belangrijk accent op kamermuziekconcerten. In dat kader werd een passend – bij voorkeur historisch – orgel node gemist.

Die situatie veranderde toen het orgel van de voormalige Gereformeerde Kerk te Vreeland in 2013 beschikbaar kwam. Het betreft een van oorsprong midden-18^e eeuws viervoets balustrade-orgel van onbekende herkomst dat in 1893 van een nieuw binnenwerk werd voorzien.

Na het samengaan van de Hervormde en de Gereformeerde gemeente te Vreeland moest het gereformeerde kerkgebouw in 2010 helaas worden verkocht. Het orgel werd toen tijdelijk beganegronds opgesteld in het koor van de Grote of St. Nicolaaskerk op een daartoe door vrijwilligers vervaardigde provisorische onderbouw. In de Grote Kerk is er eigenlijk maar één goede plaats voor een balustrade-orgel en dat is het westbalkon. Maar daar staat reeds het Knipscheer-orgel (1852). Vanwege de sterke – en gerechtvaardigde – wens het orgel van de voormalige Gereformeerde Kerk voor Vreeland te behouden is toch zorgvuldig onderzoek gedaan naar een andere acceptabele plaats voor het 'gereformeerde' orgel in de Grote Kerk. Helaas kon die niet worden gevonden en moest worden gezocht naar een goede bestemming elders voor het instrument. Dat laatste was voor de Protestantse Gemeente Vreeland een absolute voorwaarde voor het afstaan van het orgel.

Die goede bestemming werd gevonden in de Gasthuiskapel te Zaltbommel. Het instrument is in december 2013 door de firma Elbertse Orgelmakers (Soest) in Vreeland gedemonteerd en naar haar atelier overgebracht.

Ieder orgel heeft na circa 40 jaar groot onderhoud nodig, zo ook dit in 1972 door de firma H.J. Strubbe (Vinkeveen) gerestaureerde orgel. Daarbij komt dat de overplaatsing uit 2010 een voorlopig karakter had, ook wat betreft de technische uitvoering ervan. Bij de restauratie van 1972 waren bovendien enkele wijzigingen uitgevoerd die naar huidig inzicht afbreuk doen aan de kwaliteit van dit unieke rijksmonument.

Elbertse Orgelmakers heeft, onder advies van Peter van Dijk en onder toezicht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de noodzakelijke restauratie-werkzaamheden uitgevoerd. De Stichting Exploitatie Gasthuiskapel wist daartoe de financiën te genereren en vond bovendien de middelen om de wijzigingen uit 1972 ongedaan te maken. In de zomer van 2014 werd het orgel in de Gasthuiskapel op de – daartoe aangepaste – westgalerij geplaatst. De orgelkast is – om niet – geheel herschilderd door Gerard de Jongh (Waardenburg).

Op 10 september 2014 werd het orgel in een stijlvolle bijeenkomst voor genodigden door de Protestantse Gemeente Vreeland formeel overgedragen aan de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel. Daarbij werd dank betuigd aan alle betrokkenen en benadrukt dat Vreelandse gemeenteleden altijd welkom zijn in de Gasthuiskapel om 'hun' orgel te beluisteren en/of te bespelen. De presentatie van het instrument door de organisten Peter van Dijk en Hugo Bakker en de barokviolist Tomasz Plusza. Vormde vervolgens het startschot voor een nieuwe, klankrijke toekomst van dit kostelijke kleinood.

Dit eindverslag is gebaseerd op Van Dijk 2008 (zie *Literatuur en bronnen* op pagina 15)

Kleine orgelkroniek

De opstelling in de Gasthuiskapel (Foto Peter van Korlaar)

Orgelmaker en oorspronkelijke locatie

De orgelkast is in de literatuur op grond van stilistische kenmerken gedateerd rond het midden van de 18^e eeuw. Helaas is zowel de naam van de orgelmaker als de oorspronkelijke locatie niet bekend. Onderzoek in onder meer in Broekhuysens *Orgelbeschrijvingen* en op internet heeft geen concrete gegevens over de geschiedenis van dit orgel vóór 1893 opgeleverd.

Hilversum, Gereformeerde Kerk A (Vaartweg)

De oudste bekende orgelgegevens dateren uit 1893 en zijn te vinden in het archief van de Gereformeerde Kerk te Hilversum. Begin 1893 was er brand in de Gereformeerde Kerk A aan de Vaartweg aldaar.¹ Daarbij raakte het aldaar in 1881 door de orgelmakers Maarschalkerweerd & Zoon (Utrecht) geplaatste tweedehands orgel onherstelbaar beschadigd.² De gemeente bleek echter goed verzekerd te zijn. In de kerkeradsnotulen van 7 februari 1893 wordt reeds gemeld dat het getaxeerde schadebedrag – 1933 gulden, waarvan 1180 gulden voor het orgel – is uitbetaald. Dit schadebedrag en het feit dat er in de orgelkast geen brandsporen aanwezig zijn, maken duidelijk dat Gereformeerde A te Hilversum in 1893 een 'nieuw' orgel verwierf, te weten het instrument dat thans in de Zaltbommelse Gasthuiskapel staat.

In de Hilversumse kerkeradsnotulen vinden we jammer genoeg geen nadere informatie, wel blijkt aan een gemeentelid een kleine vergoeding te worden uitgekeerd voor het tijdelijke gebruik van zijn orgel (ongetwijfeld een harmonium). Helaas zijn de kerkrekeningen over onder meer 1893 niet bewaard gebleven, waardoor we het moeten stellen met de summiere gegevens uit de kerkeradsnotulen. In de volgende paragraaf kom ik nader op het concept-1893 terug.

In 1906 schaft de Gereformeerde Kerk A via de Hilversumse piano- en orgelhandelaar J.M.W. Stoker een ander orgel aan. Het 'oude' instrument wordt in mei van dat jaar te koop aangeboden.

¹ De term “Gereformeerde Kerk A” betreft uit de Afscheiding van 1834 voortgekomen gemeenten en hun kerkgebouwen.

² In de Gooi- en Eemlander van 15-10-1881 wordt melding gemaakt van de plaatsing van dit orgel.

Vreeland, Gereformeerde Kerk

Het orgel van de (voormalige) Gereformeerde Kerk te Vreeland (Fotokaart)

De volgende episode in de orgelgeschiedenis is te achterhalen in het – uitgebreide – archief van de Gereformeerde Kerk te Vreeland. Daarin zijn behalve de kerkeradsnotulen en de kerkrekeningen ook de ingekomen stukken betreffende het orgel bewaard. Graag dank ik hier de heer Bert de Haan (Vreeland), die zo vriendelijk was om alle relevante archiefstukken in kopie te verstrekken.

In de nacht van 26 op 27 november 1905 werd de uit 1892 daterende Gereformeerde Kerk te Vreeland door brand grotendeels verwoest. Carel Adolph Lion Cachet, een gemeentelid én een gereputeerd ontwerper/interieurarchitect, stelde niet alleen zijn atelier als tijdelijke kerkzaal ter beschikking, maar ontwierp ook de herbouw en de inrichting van de kerk. Op 20 december 1906 kon de vernieuwde kerk weer in gebruik worden genomen, met een orgel, afkomstig uit de Gereformeerde Kerk A te Hilversum.

De Vreelandse kerkeraad had dit instrument in juli 1906 voor 450 gulden (de vraagprijs was 550 gulden) gekocht. De verkoper gaf de orgelbalustrade er gratis bij.

Het Vreelandse archief verschaft nadere informatie over het concept-1893.

In een brief van 18-05-1906 van de Hilversumse aan de Vreelandse kerkeraad wordt het orgel beschreven: *Het bevindt zich in uitstekende staat. Het binnenwerk is voor 13 jaar geheel vernieuwd.* Voorts wordt Maarschalkerweerd als bouwer genoemd en staat de dispositie vermeld (conform de indeling van de registerknoppen):

<i>Linkerkant</i>		<i>Rechterkant</i>	
<i>Quint</i>	1 ½ voet	<i>Mixtuur</i>	
<i>Windlosser</i>		<i>Octaaf</i>	2 voet
<i>Fluit</i>	4 "	<i>Prestant</i>	4 "
<i>Holpijp</i>	8 "	<i>Prestant</i>	8 "

[Prestant 8' vanaf c. Quint 1 ½ voet, lees: Quint 1 ½' Bas/ 3' Discant. Mixtuur 2 sterk. Manuaalomvang: C-c'''. Geen pedaalklavier. Klaviatuur aan de achterzijde; laagliggende windlade met stekermecaniek en wellenbord.]

Deze opgave, aangevuld met de tussen [ ] vermelde - aan het instrument zelf ontleende - gegevens, geeft de situatie-1893 weer.

De orgelmaker Michael Maarschalkerweerd had vermoedelijk ergens een midden-18^e eeuwse orgelkast met een in slechte staat verkerend en mogelijk incompleet binnenwerk 'ingeruild' of gekocht. Hij heeft vervolgens in 1893 het binnenwerk 'in stijl' vernieuwd. In het Maarschalkerweerd-archief staan in het cahier *Metalen Pijpwerk* per register enige gegevens vermeld.³ Ik geef ze hier schematisch weer.

	<u>Gewigt in kilo's</u>	<u>Arbeidsloon</u>	<u>Bestemming</u>	<u>Door wie</u>	<u>Aanmerkingen</u>
Holpijp 8 vt	47,8	22,50	Afgesch. K Hilversum	W. van Dinter	
Prestant 8 vt	27,9	13,00	[idem]	W. van Dinter	
Roerfluit 4 vt	14,2	15,00	[idem]	Jan Jakobs	
Quint 1 ½ vt	6,3	8,50	[idem]	Jan Jakobs	
Octaaf 2 vt	9,6	9,00	[idem]	Jan Jakobs	
Mixtuur 2 sterk	--	--	[idem]	W. van Dinter	98 pijpen
Octaaf 4 vt	--	--	[idem]	W. van Dinter	begint ongestr f

Bij de inventarisatie van het pijpwerk bleken – op grond van de inscripties – de frontpijpen ook uit 1893 te dateren; ze zijn niet in het bovengenoemde cahier vermeld. Bovendien staat op de grootste pijp van ieder in de orgelkast geplaatst register de inscriptie "Hilversum".

Het instrument is in zijn anno 1893 gerealiseerde vorm volstrekt uniek! Het betreft namelijk de oudste bekende reconstructie van een 18^e eeuws orgel in Nederland, tot stand gebracht in een tijd dat de monumentenzorg nog in de kinderschoenen stond.

Het is bekend dat Michael Maarschalkerweerd een actieve belangstelling voor de orgelhistorie had. Niet alleen bracht hij in 1886 het toen in oorsprong al vier eeuwen oude orgel van de Utrechtse Nicolaïkerk nauwkeurig in tekening en plaatste het over naar het Rijksmuseum, maar ook publiceerde hij in het tijdschrift *Het Orgel* artikelen van orgelhistorische aard. Een 'stijlgetrouwe herinvulling' van een 18^e eeuwse orgelkast past daarom zeker in het kader van zijn historische interesse.

In 1893 moet de 18^e eeuwse dispositie minstens ten naaste bij zijn aangehouden. Een dispositie die sterk afwijkt van andere eenmanuaals Maarschalkerweerd-disposities uit dezelfde tijd: geen strijkend register (Viola di Gamba 8'), wel een – anno 1893 volstrekt ongebruikelijke – Quint 1 ½ / 3 voet en een 'hoogliggende' Mixtuur. Zo werd een voor Nederland unieke orgelkast in 1893 van een voor die tijd 'revolutionair' binnenwerk (met de 'historische' dispositie) voorzien.

Uit het Vreelandse kerkarchief blijkt dat in 1906 – na onderhandelingen met verschillende orgelmakers – de Amsterdamse orgelmaker A.M.T. van Ingen belast werd met de overplaatsing van het orgel van Hilversum naar Vreeland. In Jongepier 1973 (een bericht over de restauratie van 1972, gebaseerd op informatie van de orgelmaker Strubbe) wordt echter vermeld dat het orgel in 1906 door de orgelmaker J.J. Elbertse te Vreeland werd geplaatst. In het bedrijfsarchief van Elbertse Orgelmakers (Soest) staat daaromtrent echter niets vermeld. J.J. Elbertse was in 1906 nog in dienst

³ Met dank aan de heer Philip van den Berg voor zijn tip over de gegevens in het Maarschalkerweerd-archief. Het instrument wordt overigens niet vermeld in het boek van Jos Laus over de orgelmakers Maarschalkerweerd & Zoon (Laus 2008), dat gebaseerd is op het Maarschalkerweerd-archief. Wel is het opgenomen in het tweede deel van de orgelencyclopedie (Encyclopedie 1997).

van de firma Maarschalkerweerd, zodat het zeer onwaarschijnlijk is dat hij – in opdracht van Van Ingen – de overplaatsing van het Hilversumse orgel naar Vreeland heeft verzorgd.

Uit de correspondentie met Van Ingen is op te maken dat de windvoorziening van het orgel ten behoeve van de plaatsing in Vreeland enigszins gewijzigd moest worden. Het orgel werd van 29 juni tot 9 juli 1906 gedemonteerd en van 19 tot 23 november daaropvolgend in Vreeland opgebouwd en gestemd. Van Ingen had de werkzaamheden voor 80 gulden geoffreerd; het kerkbestuur wist dit bedrag tot 65 gulden te verlagen. De opbouwtijd en de aanneemsom sluiten verdere werkzaamheden (wijzigingen) uit.

Volgens potloodaantekeningen in de muziekllessenaar van het Vreelandse orgel – gebaseerd op archiefstukken – hield Van Ingen het instrument in onderhoud tot en met 1934 en werd het onderhoud van 1944-1949 uitgevoerd door de Rotterdamse firma Valckx & Van Kouteren. In 1928 werd een elektrische windmotor geplaatst.

In 1972 werd het orgel gerestaureerd door de firma H.J. Strubbe te Vinkeveen. De werkzaamheden werden namens de Orgeladviescommissie van de Gereformeerde Organistenvereniging begeleid door Johan van Dommele (Arnhem). Tevens werd de orgelkast geheel afgeloofd en opnieuw geschilderd in een gebroken witte kleurstelling. Voordien was, volgens mededeling van de heer Bert de Haan (Vreeland), de kast aan de voorzijde ook wit geschilderd, maar aan de achterzijde in een houtimitatie.

In het kader van de fusie van de Gereformeerde en de Hervormde gemeenten te Vreeland tot Protestantse Gemeente Vreeland moest het gereformeerde kerkgebouw, zoals gemeld, helaas worden afgestoten. Na sluiting en verkoop van het kerkgebouw is het orgel in 2010 door Elbertse Orgelmakers, met hulp van vrijwilligers, overgeplaatst naar de Grote of St. Nicolaaskerk en vervolgens in 2013 verkocht aan de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel te Zaltbommel.

De provisorische opstelling in de Grote Kerk te Vreeland

Zaltbommel, Gasthuiskapel

Het kostelijke instrument is in 2014 een volgend 'leven' begonnen.

De door de Stichting Exploitaie Gasthuiskapel ingestelde projectgroep *Een orgel voor de Gasthuiskapel*, bestaande uit de heren Emile Kaiser en Piet Visser, was al geruime tijd op zoek naar een fraai historisch orgel voor de Gasthuiskapel. De Protestantse Gemeente Vreeland had, nadat een 'vaste' plaats voor het 'gereformeerde' orgel in de Grote Kerk te Vreeland helaas geen haalbare kaart was gebleken, aan orgeladviseur Peter van Dijk verzocht om te zoeken naar een locatie waar het instrument volledig tot zijn recht zou kunnen komen. Van Dijk kwam via collega-adviseur Jacob Spaans met Piet Visser in contact, die onmiddellijk enthousiast was voor het idee om het Vreelandse orgel voor de Gasthuiskapel te verwerven. Visser legde het contact tussen de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel en de Protestantse Gemeente Vreeland, dat resulteerde in de aankoop van het instrument en de plaatsing in Zaltbommel.

De galerij in de kapel is herzien volgens een tekening van de architect L. Polderman (Zaltbommel), aangepast en uitgevoerd door Albert Quik (Hedel). Het orgel is waar nodig gerestaureerd (onder meer de kast en de windvoorziening) en te Zaltbommel geplaatst door Elbertse Orgelmakers. De in 1972 op een enkel detail gewijzigde dispositie is hersteld naar de situatie-1893 en de registeropschriften zijn 'in stijl' vernieuwd. De orgelkast is geheel herschilderd door Gerard de Jongh (Waardenburg). Orgeladviseur was Peter van Dijk (Utrecht). Als monumentenzorgers waren Mieke Sanders (gemeente Zaltbommel) en Wim Diepenhorst (RCE) bij het project betrokken.

De orgelkast, nog zonder binnenwerk (foto 15 juli 2014)

Beschrijving van het orgel

Het orgelfront

Snijwerk: v.l.n.r. vleugelstuk (1893), bovenblinding zijveld (18^e eeuw), bovenblinding en scheidingslijst tussenveld (1893), en bovenblinding middentoren (18^e eeuw)

Het Zaltbommelse instrument is een balustrade-orgel met een vijfdelige frontindeling: een ronde middentoren, (in ieder geval sedert 1893) gedeelde tussenvelden, en zijvelden. De middentoren steekt ver naar voren, de smalle licht geholde tussenvelden en de gebogen zijvelden lopen als het ware naar achteren weg. Opmerkelijk zijn voorts de rijk versierde soffiet, het ontbreken van blinderingsnijwerk bij de pijpvoeten, de hoge basementlijst, de hoge torenkappen en de verkroppingen in de kappen van de zijvelden (waardoor visueel de binnenstijlen tot in die kappen lijken door te lopen). De bekronende beelden (David, geflankeerd door musicerende engelen) kunnen stilistisch bezien uit de 18^e of de 19^e eeuw stammen; ze kunnen zowel in Duitsland als in Nederland zijn gemaakt. De vleugelstukken, alsmede de scheidingslijsten en de bovenafsluitingen van de tussenvelden, lijken in 1893 te zijn bijgemaakt. Wellicht was het snijwerk in 1893 niet meer compleet en/of waren de tussenvelden oorspronkelijk ongedeeld. (In ieder geval waren de frontpijpen in de (onderste) tussenvelden oorspronkelijk sprekend; sedert 1893 niet meer.)

De soffiet en daarboven de basementlijst

Het front is in de literatuur doorgaans gedateerd op circa 1750. Argumenten daarvoor waren uiteraard de originele elementen: de orgelkast, de manuaalomvang, de soffiet en het bovenblinderingsnijwerk in de middentoren en de zijvelden. In Nederland werd een manuaalomvang van C-c'' na 1750 weinig meer toegepast, terwijl de rococo-tendensen in de soffiet en de originele delen van het snijwerk een datering vóór 1750 onwaarschijnlijk maken.

Daarnaast werd verondersteld – vanwege de balustrade-opstelling met achterkantbespeling en de engelenkopjes in de soffiet – dat het orgel oorspronkelijk werd gebouwd voor een middennederlandse katholieke schuilkerk.

Ondanks deze op zichzelf valabele overwegingen proeft men in de literatuur aarzelingen bij de datering rond 1750. Die datering is feitelijk een compromis tussen de manuaalomvang en de stijlkenmerken van het snijwerk.

Bovendien toont het orgelfront diverse onnederlandse elementen, met als gevolg dat er in ons orgellandschap nauwelijks directe aanknopingspunten ter identificatie zijn.

Wel zijn er enige visuele overeenkomsten aan te wijzen met Johannes Stephanus Strümpflers oudste bekende orgel, dat van de Lutherse Kerk in Weesp (1769), en met het in 1777 door Carl Philipp König voor de Waalse Kerk te Nijmegen gebouwde orgel dat zich thans in de Waalse Kerk te Arnhem bevindt.

Strümpfler (1736-1807) was afkomstig uit, en als orgelmaker geschoold in Westfalen; hij vestigde zich in de jaren 1760 te Amsterdam. Het orgelfront in de voormalige Lutherse Kerk te Weesp uit 1769 (Strümpflers vermoedelijke 'eersteling') toont naast Westfaalse vormgevings-elementen ook Hollandse kenmerken. De Westfaalse elementen betreffen met name de aanwezigheid van zijvelden in plaats van zijtorens, die bovendien naar achteren gebogen zijn en verkroppingen in hun kappen tonen. Dit zijn elementen die we als zodanig ook in het Zaltbommelse front zien. Hollands zijn met name het lijnenspel van de frontpijpenlabia en de diagonale afscheidingen van de tussenvelden, alsmede de aanwezigheid van blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten; elementen die we in het Zaltbommelse orgelfront niet aantreffen.

Het Strümpfler-front te Weesp (Foto Wim Verburg)

Als men zich in plaats van de zijvelden ronde middentorens voorstelt, is het echter een puur Hollands front. Het als het ware doorlopende grondplan van de basementlijst in Zaltbommel (zie de foto op pagina 6) sluit een dergelijke 'voorstelling' bij dat front echter uit. Op grond daarvan acht ik Strümpfler niet de ontwerper/vervaardiger daarvan.

Het orgel van de Waalse Kerk te Arnhem werd in 1777 gebouwd door Carl Philipp König (1750-1795), telg uit een belangrijk Rijnlands orgelmakersgeslacht dat ook in Nederland actief was. Het Arnhemse front heeft een driedelige opbouw met – net als in Zaltbommel – een 'doorlopende' gebogen basementlijst, een vooruitstekende, ronde middentoren en naar achteren gewelfde zijvelden. In de bovenlijsten van de zijvelden geven de stijlen die de middentoren en de buitenste zijstijlen flankeren als het ware verkroppingen aan, die enigszins doen denken aan die in Zaltbommel. Dit Arnhemse front vertoont weliswaar geen Hollandse trekken (er is ook geen blinderingsnijwerk bij de pijpvoeten aangebracht), maar het dateert – gelet op het snijwerk met rococo- en neo-classicistische kenmerken – uit een latere periode dan het Zaltbommelse front. Men zou zich dat front met enige fantasie kunnen voorstellen als een oudere 'broer' van het Arnhemse, hetgeen op zichzelf beschouwd Carl Philipps vader, Ludwig König (1717-1789) in beeld brengt als mogelijke 'auteur'. De bewaard gebleven orgelfronten van Ludwig König, bijvoorbeeld dat te Kempen (Paterskirche, 1752), tonen echter nauwelijks overeenkomsten met het Zaltbommelse front.

Het König-orgel in de Waalse Kerk te Arnhem (Foto Piet Bron)

Vooralsnog is er daarom geen naam van een rond het midden van de 18^e eeuw actieve orgelmaker aan de Zaltbommelse orgelkast te verbinden. De specifieke kenmerken van het front maken wel een localisering van de ontwerper/bouwer mogelijk. We treffen die kenmerken 'in combine' aan in Westfaalse en Rijnlandse fronten uit de tweede helft van de 18^e eeuw. Bovendien werd in Westfalen in het derde kwart van de 18^e eeuw veelvuldig nog een manuaalomvang van C-c''' (vaak zelfs C,D-c''') toegepast; in het Rijnland kwam deze toen ook nog wel voor, zij het niet frequent. Zelfs een nog oostelijker herkomst (Brandenburg, Thüringen of Saksen) valt – hoewel met name vanwege de hoge basementlijst minder waarschijnlijk – niet uit te sluiten.

In zijn totaalbeeld wijst het Vreelandse orgelfront dus in eerste instantie op een Westfaalse of Rijnlandse oorsprong, hetgeen een – kunsthistorisch en qua klavieromvang reële – datering rond 1760 aannemelijk maakt.

Het instrument kan zijn gebouwd voor een kerk in Oost-Nederland, daar waren in de 18^e eeuw vaker Westfaalse en Rijnlandse orgelmakers actief. Maar het is evenzeer mogelijk dat het in de 19^e eeuw vanuit Duitsland in een (Oost-)Nederlandse kerk is geplaatst. In beide opties is het dan rond 1890 vervangen door een nieuw orgel, waarschijnlijk van de firma Maarschalkerweerd & Zoon.. Welke van de voor Oost-Nederlandse kerken of kapellen gebouwde Maarschalkerweerd-orgels uit die periode een uit Duitsland afkomstig instrument van rond 1760 vervangen is een vraag die zonder uitgebreid nader onderzoek vooralsnog niet te beantwoorden is.

De orgelkast

Van origine was het instrument een balustrade-orgel en ook in de Gereformeerde Kerk te Vreeland was het als zodanig opgesteld. In de Bommelse Gasthuiskapel heeft het wederom een balustrade-opstelling gekregen.

De grenenhouten orgelkast is grotendeels 18^e eeuws, met kleine wijzigingen en aanpassingen uit 1893 en herstellingen uit 1972. De (houten) beelden zijn - na beschadigingen - in 1972 gerestaureerd; daarbij zijn de bazuin (linkerzijveld) en de harp (midentoren) 'in stijl' vernieuwd.

De orgelkast is in 2014 gerestaureerd en herschilderd (zie boven). Aan de voorzijde en de zijkanten van de kast waren geen sporen meer aanwezig van een verflaag ouder dan die van 1972. Daarom is hier de toen gerealiseerde kleurstelling (gebroken wit met verguldingen van lijst- en snijwerk) gehandhaafd. Dat de achterzijde van de kast vóór 1972 in een houtimitatie was geschilderd (zie boven) werd bevestigd door sporen in de orgelkast, op de nog aanwezige 18^e eeuwse klavierregel. De achterzijde van de orgelkast is conform die sporen herschilderd.

De klaviatuur

De klaviatuur is in 1893 grotendeels vernieuwd. Slechts de 18e eeuwse muziklessenaar (met een fraaie versiering) werd behouden, zij het dat ze – mogelijk toen, dan wel later – schuin werd geplaatst. Het manuaal zelf (inclusief de omlijsting en de met eiken gefineerde bakstukken) dateert uit 1893. De ondertoetsen zijn belegd met been en zijn 139 mm lang. De boventoetsen zijn van ebben en hebben een lengte van 80 mm. Het 18^e eeuwse handklavier heeft blijkens nog aanwezige sporen meer in de kast gelegen en zal kortere toetsen hebben gehad.

De registeropschriften en -knoppen waren in 1972 vernieuwd. De houten knoppen hebben een eenvoudige, geronde vorm. De orgelbank dateert uit 1972 en is in 2014 in dezelfde houtimitatie als de achterwand geschilderd. De detonerende kunststoffen registerplaatjes met moderne drukletters uit 1972 zijn in 2014 vervangen door exemplaren naar Maarschalkerweerd-model en-beschrifting.

De windvoorziening

De dubbelvouwige magazijnbalg met schepbalg (1893) was bij de plaatsing van het orgel in Vreeland in de onderbouw van de kast aangebracht. In 2014 is de windvoorziening – met 'gereactiveerde' voetbediening – na algehele restauratie in een aparte kast schuin achter het orgel geplaatst. Daarbij is het windkanaal van balg naar windlade vernieuwd, in de maatvoering van

1893. De winddruk werd empirisch bepaald op 62,5 mm. waterkolom.

12

De windlade

De windlade ligt achter het frontbasement. In tegenstelling tot wat in diverse beschrijvingen wordt gesteld is de windlade niet 18^e eeuwse, maar in 1893 gemaakt, mogelijk met hergebruik van de oude ventielen. De frontstokken lijken 18^e eeuwse te zijn. Ze zijn in 1893 hersteld, met gebruik van bestaand materiaal. Het is volstrekt aannemelijk dat de 18^e eeuwse windlade in 1893 nog aanwezig was, maar niet restaurabel werd geacht en vervolgens uitsluitend als 'inspiratiebron' diende. Waarschijnlijk was de Prestant 8' in de 18^e eeuwse situatie een discant-register en is in 1893 de omvang met een octaaf uitgebreid.

De windlade heeft een mijtervormige pijpenopstelling. C en Cis zijn in het midden geplaatst en van daaruit lopen de pijpen qua grootte in hele tonen (C- en Cis-kant) naar de zijkanten af.

De volgorde van de registers op de windlade is vanaf het front: Prestant 4', Holpijp 8', Prestant 8', Roerfluit 4', Octaaf 2', Quint 1 ½', Mixtuur.

De windlade was in 1972 gerestaureerd. Daarbij is de lade aan de bovenzijde van een met schroeven bevestigde multiplex dekplaat voorzien en werd een verend sleepsysteem aangebracht (systeem Laukhuff), zij het dat de telescoophulzen verkeerd om waren geplaatst. Tevens werden de voorslagen, de ventielverenlijst en de ventielbevestiging vernieuwd. Aan de onderzijde van de lade werd eveneens een plaat aangebracht. In 2014 is de boven-dekplaat verwijderd en zijn de telescoophulzen vervangen door dunne Liegeling-ringen..

De mechanieken

Het manuaal is als staartklavier uitgevoerd. Daaronder is een wellenbord (eiken wellenraam met metalen wellen) aangebracht. Vervolgens voert een stekermechaniek naar de ventielkast. Deze aanleg stamt uit 1893. Mede vanwege de - in vergelijking met de 18^e eeuwse situatie - grotere toetslengtes - is in 1893 de onderkast aan de achterzijde iets verdiept (kleine uitbouw).

Wellenbord met stekermechaniek (situatie vóór restauratie)

Aan de binnenzijde van de achterwand zijn naast de huidige registertrekkers gepropte gaten zichtbaar. Deze dienden zonder twijfel voor de 18^e eeuwse aanleg van de registratuur. De huidige aanleg dateert uit 1893, met kleine wijzigingen uit 1972. Deze wijzigingen zijn in 2014 bij de plaatsing van Liegeling-ringen grotendeels ongedaan gemaakt.

Het pijpwerk, de klank en de dispositie

De bestaande beschrijvingen verschillen onderling wat betreft de datering van de frontpijpen en de samenstelling van de Mixtuur. Zo is bij de restauratie van 1972 gemeld dat de frontpijpen nog 18^e

eeuws waren. Wellicht was daarbij de afwezigheid van zijbaarden aan de frontpijpen (ze zijn wel bij de grotere prestant-binnenpijpen toegepast) een overweging en was men toen niet op de hoogte van

13

het feit dat Maarschalkerweerd doorgaans bij frontpijpen geen zijbaarden toepaste. De frontpijpen stammen echter, getuige hun factuur en inscripties, evident uit 1893. De frontpijpen in de torens (17 in getal) zijn sprekend. De tussenveldjes bevatten 'complete', maar niet geïntoneerde stomme pijpjes.

De mensuratie van het pijpwerk werd bepaald door de afmetingen van het front en de windlade, wellicht ook door in 1893 nog aanwezig origineel pijpwerk. Opmerkelijk zijn de enge mensuur en de lange roeren van de Roerfluit 4'. De enge mensuur lijkt 'bepaald', de lengte van de roeren is niet ongewoon in het oeuvre van Maarschalkerweerd.

In de literatuur wordt gemeld dat de samenstelling van de Mixtuur in 1972 is gewijzigd. Alle mixtuurpijpen zijn echter van Maarschalkerweerd, maar de – originele – nummering van de pijpen vertoont enkele inconsistenties. Als de Mixtuur al in 1972 gewijzigd is, is daartoe gebruik gemaakt van Maarschalkwerweerd-pijpwerk. Het is echter aannemelijker dat Maarschalkerweerd in 1893 besloot de oorspronkelijke mixtuur-samenstelling licht te wijzigen door op c' een kwint-repetitie aan te brengen in plaats van een octaaf-repetitie. Daarbij heeft hij dan gebruik gemaakt van reeds 'op voorraad' vervaardigde en genummerde mixtuurpijpen. De aangetroffen samenstelling is in 2014 gehandhaafd.

In 1972 is de Quint 1 ½ voet Bas / Quint 3 voet Discant (op één registertrekker) gewijzigd in een doorlopende Quint 1 ½' door opschuiving en bijmaken van het hoogste octaaf. Deze wijziging is in 2014 ongedaan gemaakt, zodat de dispositie weer volledig correspondeert met die van 1893.

De pijpwerkfactuur en de intonatie zijn 'eigentijds'. De grotere open pijpen hebben expressions. Er zijn drempelkernen en kernsteken (hoewel matig in getal, deels al tijdens het vervaardigen van de pijpen aangebracht). De fluiten hebben geronde opsneden, vrij open voeten en 'normale' kernspleten.

Een deel van het binnenpijpwerk

De stemtoonhoogte is thans $a = 440$ Hz. Dit lijkt, ten naaste bij, origineel (1893) te zijn; vermoedelijk was in 1893 op $a = 435$ Hz ingestemd. De 18^e eeuwse stemtoonhoogte kan zeer wel circa een halve toon lager te zijn geweest.

Het instrument is in 1893 gestemd in de evenredig zwevende temperatuur en dat stemmingsysteem is sedertdien gehandhaafd.

14

De combinatie van 18^e eeuwse 'gegevens' met een laat-19^e eeuwse pijpfactuur en intonatie levert een heel bijzondere orgelklank op. Wie met geschoolde oren, maar zonder voorkennis van de historie van dit orgel luistert, meent een 18^e eeuwse orgel te horen dat eind-19^e eeuw klanktechnisch is gewijzigd. 18^e eeuwse orgels die, na ingrijpende wijzigingen, in de jaren 1945-1970 zijn gereconstrueerd, klinken echter aanzienlijk minder 'authentiek' dan dit instrument. Hoed af daarom voor Maarschalkerweerd, die een heldere klankgeving en een soepele pijpenpraak realiseerde.

Dankzij de zeer liefdevol en uiterst vakkundig uitgevoerde werkzaamheden van Elbertse Orgelmakers, restauratieschilder Gerard de Jongh en timmerman Albert Quik, alsmede de even betrokken als doelmatige begeleiding door Emile Kaiser en Piet Visser is het orgel op zijn nieuwe standplaats weer een lust voor oor en oog. En daarmee feliciteer ik de Projectgroep 'Een orgel voor de Gasthuiskapel' en de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel van harte. Hen – en ook de Protestantse Gemeente Vreeland – dank ik tenslotte voor het in mij gestelde vertrouwen.

De dispositie van het orgel, met enkele nadere details, luidt:

Manuaal (C-c''')

Prestant	4'	1893. C-e in het front, vanaf f op de lade. C-h' met expressions, vervolg op lengte afgesneden.
Holpijp	8'	1893. Geheel van metaal. C-F afgevoerd, achter de middentoren van het front; vervolg op de lade.
Prestant	8'	1893. Vanaf c; c-g afgevoerd, achter de zijtoren van het front, vervolg op de lade. Geheel met expressions.
Roerfluit	4'	1893. Enge menatuur; C-h' (lange) roeren, vanaf c'' open conisch. C-Dis afgevoerd op de pijpstock van de Prestant 8'.
Octaaf	2'	1893. C-F gedekt, vervolg open (Fis, G, Gis verkropt). C-h met expressions, vervolg op lengte afgesneden.
Quint	1 1/2'	C-h 1 1/2' 1893, c'-c'' 3'; c'-c'' 1893, cis''-c''' 2014. Pijpwerk tot 1/2-voets lengte met expressions.
Mixtuur	2 st.	1893. Samenstelling: C 1 2/3 c 1 1/3 1 c' 2 1 1/3 c'' 2 2/3 2 Pijpwerk tot 1/2-voets lengte met expressions.
Windlosser		Thans loze registerknop.

Literatuur en bronnen

Literatuur

- Broekhuizen George Hendricus Broekhuizen Senior, *Orgelbeschrijvingen (handschrift ca. 1850-1862)*. Uitgegeven en van commentaar voorzien door Arend Jan Gierveld. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1986/1993.
- Encyclopedie 1997 *Het historische Orgel in Nederland 1726-1769* (eindredactie Dr. Hans van Nieuwkoop). Nationaal Instituut voor de Orgelkunst 1997, 198-199. (De kunsthistorische beschrijving is van Dr. Arjen Looyenga.)
- Encyclopedie 1999 *Het historische Orgel in Nederland 1769-1790* (eindredactie Jan Jongepier). Nationaal Instituut voor de Orgelkunst 1999, 50-52 (Weesp), 147-148 (Arnhem). (De kunsthistorische beschrijvingen zijn van Dr. Arjen Looyenga.)
- Jongepier 1973 Jan Jongepier, *Het orgel in de Gereformeerde Kerk te Vreeland*. In *Het Orgel* 69/1 (januari 1973), 5-6, 20.
- Laus 2008 Jos Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon Orgelmakers te Utrecht*. Alphen aan den Rijn 2008.
- Van Dijk 2014 Peter van Dijk, *Een orgel voor de Gasthuiskapel te Zaltbommel. Het orgel van de voormalige Gereformeerde Kerk te Vreeland*. Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel. Publicatie nr. 81 – najaar 2014.

Bronnen

Folder *Gasthuiskapel Zaltbommel*, uitgegeven door de Stichting Exploitatie Gasthuiskapel (z.j.).
 Website Protestantse Gemeente Vreeland (geraadpleegd in april 2012).
 Orgbase.nl. Orgeldatabase van Piet Bron (voor het laatst geraadpleegd in juni 2014). Foto Waalse Kerk Arnhem.
 Orgelsite.nl (voor het laatst geraadpleegd in juni 2014). Foto Luth. Kerk Weesp Wim Verburg.
 Streekarchief Gooi en Vechtstreek Hilversum, Archief Gereformeerde Kerk Hilversum.
 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Maarschalkerweerd-archief.
 Archief Protestantse Gemeente Vreeland, documenten betreffende het orgel
 Orgelarchief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Amersfoort), map Gereformeerde Kerk Vreeland.

Foto's, voorzover niet anderszins vermeld: Peter van Dijk.

Colofon

<u>Gasthuiskapel</u>	Gasthuisstraat 34-36, 5301 CC Zaltbommel
<u>Monumentnummer</u>	40178
<u>Orgelnummer</u>	1583
<u>Stichting Exploitatie Gasthuiskapel</u>	www.gasthuiskapel.nl , e-mail info@gasthuiskapel.nl .